

Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında təriqət ideyalarının tədrisi probleminə müasir yanaşma

Yaqub Babayev

Filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

Azərbaycan. E-mail: ymbabayev@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4738-9426>

XÜLASƏ

Məqalədə ali və orta məktəblərdə klassik ədəbiyyatımızın, xüsusilə də M. Füzuli yaradıcılığının öyrədilməsində qarşıya çıxan bir sıra çətinliklərdən söhbət açılır. Göstərilir ki, ali və orta tədris müəssisələrində şairin həyat və yaradıcılığının, bədii irsindən nümunələrin tədrisi zamanı müəyyən problemlər qarşıya çıxır. Bu problemləri aradan qaldırmaq müəllimlərdən müəyyən bilik, səriştə və bacarıq tələb edir. Qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də tələbə və şagirdlərə təriqət mövzulu əsərlərin mövzu, ideya-məzmun və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsidir. Bu ideyaları nəzərə almadan bir sıra klassik sənətkarlarımızın yaradıcılıq məhsullarını şagirdlərə və tələbələrə obyektiv şəkildə mənimsətmək mümkün deyil. Dediymiz fikir məqalədə, əsasən, Məhəmməd Füzulinin müəyyən əsərlərinə istinadən izah edilir. Şərh zamanı məqalə müəllifi adı çəkilən sənətkarın həm ali, həm də orta məktəbdə tədris olunan əsərlərini diqqət mərkəzində saxlayır, yaradıcılığından nümunələr verir və onları mövzunun tələbləri baxımından təhlil süzgəcindən keçirir. Təhlil zamanı təriqət ideyalarının həm o dövr, həm də günümüz üçün dəyərini, əhəmiyyətini, həmçinin sənətkarlıq məsələlərinə də toxunulur.

AÇAR SÖZLƏR

təriqət ideyaları,
M. Füzuli, təlimdə
çətinliklər, tədris,
ali məktəb

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 15.07.2024

Qəbul edilib: 25.08.2024

METHODS

A Modern Approach to Problem of Teaching Sect Ideas in Work of Mahammad Fuzuli

Yagub Babayev

Doctor of Philological Sciences, Professor, Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan. E-mail: ymbabayev@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4738-9426>

ABSTRACT

The article discusses a number of difficulties encountered in teaching our classical literature, especially M. Fuzuli's works, in higher and secondary schools. It is shown that certain problems arise during the teaching of examples of the poet's life and creativity and artistic heritage in higher and secondary educational institutions. Solving and eliminating these problems requires certain knowledge, competence and skills from teachers. One of the difficulties encountered is the students' assimilation of the subject, idea-content, and artistic features of the sect-themed works. Without considering these ideas, it is impossible to objectively assimilate the creative products of a number of our classical artists to pupils and students. Our opinion is explained in the article mainly with reference to certain works of Muhammad Fuzuli. During the commentary, the author of the article focuses on the works of the mentioned artist, which are taught in both high school and secondary school, gives examples of his creativity and analyzes them in terms of the requirements of the topic. During the analysis, the value and importance of sect ideas both at that time and today, as well as issues of craftsmanship are touched upon.

KEYWORDS

sect ideas, M. Fuzuli, difficulties in teaching, teaching, higher school

ARTICLE HISTORY

Received: 15.07.2024

Accepted: 25.08.2024

Giriş

Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatının qədim və orta əsrlər dövrünə aid bir sıra ədəbi şəxsiyyətlərin, sənətkarların həyat və yaradıcılığı, bədii irsindən müxtəlif nümunələr ali və orta məktəblərdə tədris olunur. Həmin dövr min ili aşan çoxəsrlik tarixi bir mərhələni əhatə edir. Bu əsrlərdə elə nəhəng ədəbi simalar yetişmişdir ki, onlar yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, həm də dünya bədii düşüncə meydanının iftixarlarıdır. Bununla belə diqqətəlayiq bir məsələni xüsusi olaraq nəzərə çatdırmaq lazım gəlir.

Əsas hissə

Son dövrün, daha dəqiqi, son yüz ilin ədəbiyyat nümunələrindən fərqli olaraq, qədim və orta əsrlər ədəbiyyatımıza aid bədii örnəkləri istər ali, istərsə də orta məktəblərdə tədris edərkən bəzi çətinliklərlə üzləşirik. Hansı ki bu çətinlikləri nəzərə almadan mövzunu, yəni tədris olunan bədii nümunələri yetərincə mənimsətmək, tələbəyə və ya şagirdə başa salmaq mümkün deyil. Tədris prosesində müəllim hökmən həmin çətinlikləri nəzərə almalı, onların həlli yollarını axtarmalıdır. Deyilən çətinliklər təxminən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Dil faktoru. Son yüz ilin bədii məhsullarından fərqli olaraq, qədim və orta əsrlərdə bədii nümunələr ya ərəb və ya fars dillərində qələmə alınmış, ya da ana dilində yazılan əsərlərdə çox sayda ərəb-fars sözləri işlədilmişdir. Belə sözlərin çoxluq təşkil etməsi istər-istəməz oxucu, xüsusilə də tələbə və şagirdlər üçün mətnin anlaşılmasında müəyyən çətinliklər yaradır.

2. Dinlə, dini ideya və mətləblərlə bağlılıq. Bəllidir ki, VII – VIII əsrlərdən etibarən yaranan ədəbiyyatımıza islam coğrafiyasının və mədəniyyətinin bir parçası kimi islam dini, Quran, şəriət ideyaları, sünnə və hədislər ciddi şəkildə təsir göstərmişdir. Bundan əlavə, iudaizmin, xristianlığın, zərdüştiliyin, şamanizmin, buddaizmin və s. dinlərin də qədim və orta əsrlər ədəbiyyatımıza təsiri danılmazdır.

3. Müxtəlif fəlsəfi sistemlərin, təmayüllərin, cərəyanların yaranması. Həm islamaqədərki, həm də islam dini təşəkkül tapandan sonra meydana gələn müxtəlif fəlsəfi sistemlərin, təmayüllərin, cərəyanların da bədii fikrə, ədəbi əsərlərə ciddi təsiri olmuşdur. Başqa sözlə, bəşər ədəbiyyatının bizə məlum tarixi inkişaf yolunda heç zaman və heç yerdə bədii ədəbiyyat, bədii düşüncə orta əsrlər islam şərqindəki qədər fəlsəfə ilə qaynayıb-qarışmamış, çulğalaşmamışdır.

4. Bədii əsərlərdə məcazların (bədii təsvir və ifadə vasitələrinin) bol-bol işlədilməsi. Orta əsrlər islam şərqində bunlara “bəlağət vasitələri” deyilirdi. Burada şeirin yalnız məna-məzmun gözəlliyinə deyil, forma gözəlliyinə, zahiri bər-bəzəyinə də

xüsusi diqqət yetirilirdi. Əsərin zahiri gözəlliyi sənətkar üçün xüsusi məharət, sənətkarlığın şöhrət faktoru, hünər əlaməti sayıldığından şeirdə çox sayda, rəngarəng forma və çalarda məcazlar (bəlağət vasitələri) işlədilirdi. Fikirlər, mətləblər təntənəli, dəbdəbəli təşbehətlərə, məcazlara bükülüb oxucuya təqdim edilirdi. Bu fikir və mətləbləri anlamaqdan ötrü oxucudan müəyyən səviyyə, hazırlıq tələb olunurdu.

5. Bəzən bədii əsərlərdə bu və ya digər dərəcədə müəyyən elmi mətləb və məsələlərə toxunulması, bədii mətnin, düşüncənin elmi fikirlə, baxışla qaynayıb qovuşması və s.

Bu deyilənlərlə yanaşı orta əsrlər ədəbiyyatımızda təriqət ideyalarının təzahürü, onun bədii düşüncə və mətnlə ciddi şəkildə qaynayıb qarışması da bugünkü oxucu, şagird və tələbə üçün xeyli çətinliklər yaradır, əsəri düzgün və lazımi səviyyədə anlamaqda öyrənənlə bədii mətn arasında pərdəyə çevrilir. Onu öyrənənə başa salmaq, anlatmaq isə öyrədənə öhdəsinə düşür.

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında təriqət ideyalarının qoyuluşu

Qədim və zəngin Azərbaycan ədəbiyyatının orta əsrlər dövrü altı əsrə qədər (XIII – XVIII əsrlər) uzunmüddətli bir ədəbi-tarixi mərhələni əhatə edir. İ. Həsənoğlu, M.Şəbüstəri, M. Əvhədi, Ə. Təbrizi, Ş. Q. Ənvar, İ. Nəsimi, M. C. Həqiqi, Həbib, Hamidi, Xəlili, Ş. İ. Xətai, M. Füzuli, Q. Təbrizi, S. Təbrizi və b. dahi ədəbi simalar məhz bu mərhələdə yetişmişlər. Bu dövr həm də ədəbi-bədii, ictimai-dini və fəlsəfi fikir tariximizdə təriqət ideyalarının geniş şəkildə vüsət aldığı mərhələdir. Adı çəkilən nəhəng ədəbi şəxsiyyətlərin hər birinin yaradıcılığında təriqət görüşləri əsaslı şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu sənətkarların sayı deyilənlərlə məhdudlaşmayıb kifayət qədər çoxluq təşkil edir. Bir sözlə, bu dövr ədəbiyyatımızı təriqət şairləri və ideyaları olmadan nə təsəvvür, nə də təhlil etmək mümkündür.

Orta məktəbdə V sinifdən başlayaraq ədəbiyyat dərslərində adı çəkilən sənətkarlarımızdan İ. Həsənoğlu, İ. Nəsimi, Həbib, Ş. İ. Xətai, M. Füzuli və bu kimi ədəbi simaların yaradıcılığından nümunələr verilir. X sinifdən başlayaraq yeni ədəbiyyat tariximiz tarixi-xronoloji baxımdan, oçerqçilik prinsipi əsasında tədris olunarkən İ. Nəsimi, Ş. İ. Xətai, M. Füzuli kimi təriqət şairlərimizə ayrıca oçerklər həsr edilir, onların yaradıcılığında müəyyən nümunələr öyrədilir. Ali məktəb dərslərində də müəlliflər oçerklər əsasında tədris edilir. Bir çox orta əsr şairlərimizin tədris olunan əsərlərində təriqət baxışları daha qabarıq şəkildə əks olunmuşdur. Bu da təbiidir, çünki həmin ədəbi simaların poetik irsində təriqət görüşləri və ideyaları aparıcı yer tutur. Doğrudur, bu sənətkarların dünyəvi mövzulu əsərləri, poeziya örnəkləri də yox dərəcəsində deyil. Ancaq məsələ burasındadır ki, təriqət mövzulu əsərlər onların ədəbi irsinin və yaradıcılıq məhsullarının əsas “yükü”nü təşkil edir. Təbii ki, hər bir sənətkarı

da onun yaradıcılığının əsas “yükü” ilə tanımaq gərəkdir. Bu, həm də bütövlükdə ədəbiyyat tariximizin əsas mövzu və ideya-bədii “yükü” deməkdir. Bizim əsas vəzifəmiz də şagirdləri ədəbi-mənəvi xəzinəmizin bu həqiqəti ilə tanış etməkdir.

Orta məktəbdə tədris olunan ilk təriqət şairi İ. Nəsimidir. Aşağı siniflərə aid dərslərdə onun şeirlərindən bəzi nümunələr verilir. X sinifdə isə ona ayrıca oçerk həsr olunur və şairin “Sığmazam” qəzəli bütöv şəkildə tədris edilir. Əlbəttə, aşağı siniflərdə təriqət görüşləri və ideyaları, təriqətin nə olduğu barədə şagirdlərə məlumat verməyə o qədər də lüzum yoxdur. Çünki bunlar xeyli dərəcədə mürəkkəb məsələlərdir, bu səbəbdən aşağı sinif şagirdləri bunu dərk etməyə bilərlər. X sinifdə Nəsimi irsinin tədrisi zamanı şagirdlərə bu barədə mütləq izahat verilməli, bu ideyaların əsas məğzinin, mahiyyətinin, mənasının nədən ibarət olduğu sadə şəkildə şərh edilməlidir. Ona görə “sadə şəkildə” deyirik ki, təriqət özlüyündə mürəkkəb dini-fəlsəfi mahiyyətə, düşüncə və etiqad sistemə, məxsusi atributlara, özünəməxsus rəmzi-metaforik anlayışlara malikdir. Bunları əhatəli surətdə şagirdlərə öyrətmək nə mümkündür, nə də buna ehtiyac vardır. Ancaq onlara bəzi zəruri məsələləri, anlayışları mütləq izah etmək lazımdır. Belə bir izahat olmadan şagirdlər nə adı çəkilən qüdrətli şairlərimizin oxucuya çatdırmaq istədiyi fikri, nə də onların yaradıcılıqlarının əzəmətini, gözəlliyini, dəyərini anlaya biləcəklər.

Beləliklə, şagirdlərə təriqətin nə olduğu barədə bu cür sadə, aydın, onların başa düşəcəyi bir tərzdə izahat vermək olar: Təriqət orta əsrlərdə islam şərqində, o cümlədən Azərbaycanda bir dini-fəlsəfi etiqad sistemi kimi geniş yayılmışdır. Çox keçmədən o, ədəbiyyata da yol tapmış və ona güclü şəkildə təsir göstərmişdir. Bu baxışların yaradıcıları, ideoloqları öz fikirlərində, mülahizələrində, əsasən, Qurana, sünnə və hədislərə əsaslanırdılar. Bununla belə onların başqa dinlərdən, fəlsəfi cərəyanlardan əxz etdikləri fikirlər, baxışlar da var idi. Təriqətdə başlıca məsələ ilahi varlığa, yəni Allaha olan eşqdır. Təriqət ideoloqları deyirlər ki, Allah bütün varlığı (yeri, göyü, Ayı, Günəşi, ulduzları və bizim gözlə görə bilmədiyimiz hər şeyi) insan üçün xəlq etmişdir. Bəşər övladı yaranmış məxluqatda hər şeydən üstün və alidir. Allah insanı ona görə yaratmışdır ki, onu tanısin və yaratdıqlarını sevsin. Allah insanı və bütün məxluqatı sevərək və sevgi üçün yaratmışdır. Hər bir insanın borcu Tanrını və onun yaratdıqlarını (təbiəti, heyvanları, ilk növbədə, öz həmcinsi olan insanları) sevməkdir. Xaliq irqindən, dinindən, cinsindən, milliyyətindən, sərvət və maddi imkanından, mənəbindən asılı olmayaraq, bütün bəndələri bərabər xəlq etmişdir. İnsanlar bir-birindən bu cəhətlərinə görə yox, yalnız kamil və cahil olmalarına görə fərqlənirlər. Ədəbli, əxlaqlı, mənəviyyatlı, haqqı, həqiqətləri və özünü dərk edənlər kamil insanlar hesab olunurlar. Ona görə də bütün insanlar azadlığa, bərabər hüquqa malik olmalı, bir-birini sevməli,

ədalətli olmalı, zülm etməməli, heç kəsin haqqını yeməməlidirlər. Bunun üçün insanların qəlbində məhəbbət, sevgi, eşq olmalıdır. Eşq isə iki cürdür: ilahi və məcazi eşq. İlahi eşq Tanrıya, məcazi eşq isə Allahın yaratdığı müxtəlif varlıqlara olan eşqdır.

Belə bir izahat təriqət baxışlarının əsas və ümumi cəhətlərini özündə ehtiva edir. Şagirdlər bununla təriqətdəki humanizmin, sevgi, ədalət, azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq hissənin bir aparıcı ideya-məfkurə xətti kimi öndə olduğunu anlaya bilərlər.

Bunun ardınca müəllim izah etməlidir ki, orta əsrlər islam aləmində geniş yayılmış təriqətin də müxtəlif qolları, cərəyanları vardır. Bunlardan sufizm (təsəvvüf) və hürufizm daha geniş yayılmışdır. Hürufiliyin banisi Fəzlullah Nəimidir. Onun müridi İ. Nəsimi böyük hürufi şair, hürufiliyin əsas bayraqdarlarından, bədii istiqamətdə təbliğatçılarından olmuşdur.

Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında təriqət ideyalarının tədrisi

Ali və orta məktəblərdə M. Füzulinin həyat və yaradıcılığına geniş yer verilir. Bu qüdrətli qələm sahibinin yaradıcılığında təriqət ideyaları əsas yer tutur. Ümumiyyətlə, Füzuli ədəbiyyat tariximizdə irfani-fəlsəfi poeziyanın ən qüdrətli nümayəndələrindən biridir. Əlbəttə, şairin irsini tədris edərkən yaradıcılığının bu məziyyətinə diqqət yetirmədən onu doğru-dürüst anlatmaq mümkün deyil. Təbii ki, deyilən mətləbin lazımi şəkildə tələbə və şagirdlərə çatdırılması üçün sənətkarın yaradıcılığından tipik nümunələrə nəzər salmaq lazım gəlir. Həm ali, həm də orta məktəbdə tədris olunan “Məni candan usandırdı...” qəzəli, həmçinin “Leyli və Məcnun” poeması bu mənada kifayət qədər material verir.

“Məni candan usandırdı...” qəzəlində ilahi eşqlə (təriqət ideoloqlarının təbiri ilə desək, həqiqi eşqlə) dünyəvi eşq (təriqət ideoloqlarının yozumu ilə desək, məcazi eşq) qovuşuq şəkildədir. Məsələn, qəzəlin ikinci beytini sufizm baxışlarını nəzərə almadan təhlil etmək mümkün deyil:

Qamu bimarına canan, dəvayi-dərd edər ehsan,
Neçün qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı?

Beytdəki mətləbi nəsrə çevirsək, bu şəkildə ifadə edə bilərik: Canan (məşuq, gözəl) onu sevən (ona aşiq olan) bütün xəstələrinin dərdinə dərman edir, yalnız mənə (bu aşıqın dərdinə) dərman etmir, məni xəstə hesab etmirmi? (mən də onun xəstəsi deyiləmmi?) Təbii ki, burada eşq xəstəliyindən söhbət gedir. Bir anlıq belə fərz edək ki, bu gözəl, yəni çox aşıqlərin vurulduğu, sevdiyi bu adam konkret olaraq insandır. O (məşuq), Füzulinin lirik qəhrəmanından başqa onu sevən bütün aşıqlərin hamısının dərdinə əlac edir. Əlbəttə, burada fiziki-cismani xəstəlikdən söhbət getmir ki, gözəl də (məşuq da) onların fiziki-cismani xəstəliyinə dərman etsin. Və burada eşq xəstəliyindən

söhbət açılır. Onda bu canan dünyəvi gözəldirsə və onu sevənlərin hamısının dərdinə əlac edirsə, deməli, onların eşq, sevgi istəyinə razılıq verir. Məşuq da onları sevdiyini söyləyir, çünki dünyəvi mənada aşiqi razı salmağın yeganə yolu onun sevgisinə müsbət qarşılıq verməkdir. Bu zaman ortaya yeni bir məsələ çıxır. Əgər bu canan onu sevənlərin hamısının sevgisinə müsbət yanaşib dərman edirsə, sevgisinə “bəli” deyirsə, dini və ülvü əxlaqa görə belə bir gözəl müsbət insan sayıla bilməz. Əxlaqı dürüst olmayan bir gözəli isə Füzuli vəsf edib şeirinin ideal qəhrəmanına, gözəlinə çevirməz. Bəs, onda bu hansı canandır? Deməli, şair burada Allahı, yeganə olan yaradıcı qüvvəni nəzərdə tutur. Demək istəyir ki (əslində, şikayət edir ki), Xaliq – Canan onu sevənlərin hamısının dərdinə dərman edir. Yalnız mənim dərdimə əlac etmir. Mən də onun xəstəsi, yəni onu sevənlərdən deyiləmmi?

Göründüyü kimi, beyti təriqət ideyaları müstəvisində şərh etdikdə mətləb tamamilə yerində olur. Ona görə də müəllim şeirdəki bir sıra məqamları məhz bu kontekstdə izah etməlidir. Qəzəldəki “şəbi-hicran”, “rindü şeyda” anlayışları da bu qəbildəndir. Belə ki, “şəbi-hicran” (“ayrılıq gecəsi”) dedikdə, vəhdət aləmindən (ilahi aləmdən) ayrılıb kəsrət aləminə (çoxluq aləminə, maddi dünyaya, yer üzünə) düşmüş zərrənin ayrılıq, hicran məqamı (yer üzündə yaşayacağı ömrün müddəti) nəzərdə tutulur. “Rindü şeyda” (dəli, vurğun rind) dedikdə isə sufizmdə ilahi eşqin dəlisi, vurğunu olmuş aşiqə işarə edilir.

Şeirin digər beytlərini dünyəvi axarda şərh etmək olar. Ancaq unutmamaq olmasın ki, əslində, Füzuli bir irfan şairi kimi insanı Xaliqin ən gözəl biçimdə yaratdığı bir məxluq hesab edir. Xaliqin gözəl xəlf etdiyi bəndəni də məhz Haqqın gözəl yaratdığı bir zərrəsi kimi tərif və tərənnüm edir. Qəzəlin təhlilində obyektiv nəticə hasil etməkdən ötrü hökmən bu məsələni də nəzərə almaq lazım gəlir. Təriqət ideoloqlarının dediyi kimi, “Gözəlin (Xaliqin) xəlf etdiyi gözəlin (bəndənin)” zahiri gözəlliyini, biçimini, bənzərsizliyini təsvir və təqdim etməkdən ötrü Füzuli dolğun məcazlardan istifadə etmişdir. Tipik nümunə və fikrin sübutu üçün şeirdə aşağıdakı beytin üzərində dayanmaq daha effektiv olar:

Güli-rüxsarinə qarşu, gözümdən qanlı axar su,
Həbibim, fəsligüldür bu, axar sular bulanmazmı?

İzah etmək lazımdır ki, *həzəc bəhrində* qələmə alınmış, həcmi yeddi beytdən ibarət qəzəlin bütün beytlərində *daxili qafiyələrdən* istifadə edilmişdir. Məsələn, nümunə verdiyimiz beytdə “qarşu”, “su”, “bu” sözləri daxili qafiyə yaradır. Daxili qafiyələr ritm, ahəng və estetik baxımdan şeiri daha da gözəlləşdirir. Qəzəlin bütün beytləri ayrıca bir bədii ifadə vasitəsi olan *bədii suallar* üzərində qurulmuşdur. Bundan da əlavə,

nümunə kimi verdiyimiz beytdə aşağıdakı məcaz növləri ilə üzləşirik: Epitet (bədi təyin) – *güli-rüxsar (gül üz)*; mübaliğə – *gözümdən qanlı axar su*; bədi xitab – *həbibim*; metonimiya (ad dəyişmə) – *fəsl-gül* (“*gül fəsl*” deməklə sənətkar bahar fəslini nəzərdə tutur); bənzətmə (təşbeh) – beytin ilk misrasında şair aşiqin gözündən axan qanlı suyun qırmızılığını (qırmızı rəngini) gözəlin “*güli-rüxsar*”ının qırmızı rənginə bənzədir; illət (səbəb – bu şərq poeziyasında bir hadisədə, məfhumda, baş verən prosesdə səbəb-nəticə əlaqəsini bildirən məcaz növüdür) – gözəlin yanağı qırmızı olduğundan aşiqin gözlərindən qırmızı rəngli qanlı göz yaşı axır; digər tərəfdən məşuqun yanağı bahara bənzəyir (bahar timsalındadır), bu səbəbdən də aşiqin gözlərindən qanlı su axır, çünki baharda sular daşdığı üçün bulanıq olur. Deməli, aşiqin göz yaşlarının qana çevrilməsinin (nəticə) səbəbi gözəlin bahara bənzər gül yanağının olmasıdır.

M. Füzulinin ana dilimizdə yazdığı bənzərsiz sənət abidəsi olan “Leyli və Məcnun” poemasında da təriqət baxışları aparıcı xətt təşkil edir. Bu mənada Füzulinin poeması həmin mövzuda Şərq ədəbiyyatında qələmə alınmış “Leyli və Məcnun”lardan fərqlənir. Azərbaycan şairi bu ərəb əfsanəsinə irfani don geyindirmiş, onu ilahi eşqin bəzəyi ilə bəzəmiş, poemanın ideya-məzmun axarını tamamilə təriqət məcrasına yönəltmişdir. Əsərin əvvəlində yazdığı dibaçədə və üç rübaidə də bunu aydın şəkildə ifadə etmişdir. Burada şair Leylinin Haqqın bir zərrəsi, zərrədə təmsilçisi, Məcnunun Haqqın yaratdığı və onu sevməli olan bəndənin, həm də həqiqi eşqin timsalı olduğunu, bu ərəb əfsanəsini bəhanə edərək (bir vasitə kimi götürərək), əslində, sirr açdığını, məcazi söz söylədiyini, Haqqı və Haqqa olan sevgini bəyan etdiyini açıq şəkildə söyləyir. Poemadakı İbn Səlam məcazi eşqi, Nofəl isə maddi dünyadakı gücü, qüvvəti və sərvəti təmsil edir. Təbii ki, əsərin tədrisi zamanı müəllim bədi mətnin özündən çıxış edərək bunları tələbələrə, şagirdlərə aydınlaşdırmalıdır. Onlara başa salmalıdır ki, irfani baxış, ölçü və dəyərlərə görə Leyli ilə Məcnun maddi dünyada vüsala yetə bilməzdilər, qovuşa bilməzdilər. Çünki maddi dünyadakı vüsəl həm müvəqqəti, keçici, həm də cismanidir. Əsl və əbədi vüsəl ancaq o biri dünyada, əbədiyyət aləmində (“aləmi-bəqa”da) mümkün ola bilər. Bundan başqa, müvəqqəti olan cismani vüsəl irfani düşüncədə qəbul edilmir. Bu iki qəhrəman – aşiq və məşuq da cismani ölümdən sonrakı əbədiyyət aləmində qovuşurlar. Əsərin sonunda Zeydin qəhrəmanların ölümündən sonra gördüyü yuxu da bunu aydın şəkildə sübut edir.

“Leyli və Məcnun”da ilahi eşqin mahiyyəti, təbiəti, faydası ilə bağlı kifayət qədər nümunələr vardır. Məsələn, müəllim poemanın mətnindəki iki epizodu müqayisə etməklə əsərin baş qəhrəmanı Məcnunun həqiqi eşq yolçusu kimi cəhalətdən kamala necə yüksəldiyini, yüksəliş yolunda hansı mərhələlərdən keçdiyini və həqiqətə (ilahi eşqin ən yüksək məqamına) necə çatdığını tələbələrə və şagirdlərə izah edə bilər.

Birinci epizod poemanın əvvəllərində Məcnunun ilk dəfə səhraya gedib orada qərar tutması əhvalatıdır. Yoldaşları ilə gəzməyə gedən Qeys onların israrına baxmayaraq evə qayıtmaq istəmir, səhraya üz tutur. Yoldaşları əlacsız qalıb evə qayıdır və bu xəbəri Qeysin atasına çatdırırlar. Ata səhraya gedib oğlunu tapır. Onu evə qaytarmaq istədikdə oğlu onun sözünə baxmayıb qayıtmaq istəmir. Bu zaman ata yalana əl atır. Bildirir ki, Leyli onlara gəlib, Qeysi gözləyir. Qeys Leylinin adını eşidən kimi atasının yanına düşüb evə gəlir. Çünki hələ kamala çatmayıb, aşiqlik yolunun başlanğıcıdadır. Hələ sınaqlardan, imtahanlardan keçməyib, eşqində naşiddir, ariflik mərtəbəsinə yetişməyib, hələ vücud sevgisi ilə yaşayır. Evə çatıb Leylini görmədikdə yenidən səhraya üz tutur. Əsərin sonuna yaxın isə belə bir epizod verilir. Leylinin mindiyi dəvə yolunu azır və gəlib Məcnunun (indi o daha Qeys yox, Məcnun adı ilə tanınır) olduğu yerə çıxır. Leyli Məcnunu görüb sevinir. Hal-əhval tutmaq üçün onu yanına çağırır. Məcnun isə ona qarşı tamamilə laqeydlik göstərir. Leylinin cismən ona lazım olmadığını, indi özünün yalnız Leylinin xəyalı, ruhi varlığı ilə yaşayıb təsəlli tapdığını söyləyir. Yəni sevgilisinin cismani varlığını rədd edir, onun ruhuna qovuşmaq həsrəti ilə yaşayır. “Xəyal ilə təsəllidir, könül meyli-vüsəl etməz” – inancına pənah gətirir. Çünki əvvəlki cəhalət mərtəbəsindən tədricən sınaq və imtahanlar yolu ilə yüksəlib ariflik məqamına, aşiqlik yolunun ən uca mərtəbəsinə yetişmişdir.

Poemada verilən son qəzəl də sırf sufizm ideyaları ilə bağlı olub aşiqin tutduğu ilahi eşq yolunda tamamilə kamala çatdığını, irfani mərtəbəyə yetişdiyini aydın şəkildə göstərir. Həmin qəzəldən bəzi beytlərin təhlili əsərdəki təriqət ideyalarını anlamağa kömək edir. Məsələn:

Yandı canım hicr ilə, vəsli-rüxi-yar istərəm,
Dərmdəndi-firqətəm, dərmani didar istərəm.
Bülbülü-zarəm, deyil bihudə əfğan etdiyim,
Qalmışam nalan qəfəs qeydində, gülzar istərəm...
Nola gər qılsam, şəbi-hicran təmənnayi-əcəl,
Neyləyim, çoxdur qəmim, dəfinə qəmxar istərəm.
Cün bəqa bəzmindədir dildar, mən həm durmazam
Bu fəna deyriyə, bəzmi-vəsli-dildar istərəm.

Yeddi beytlik qəzəldən nümunə verdiyimiz bu dörd beyti həm nəsrə çevirir, həm də onların yığcam və sadə şərhini veririk:

Hicran (ayrılıq əzabı) ilə canım yandı,
Yarın üzünü görmək istərəm.

Ayrılıq dərdlisiyəm,
Vüsal dərmanı istərəm.

Aşıqın (Məcnunun) vəhdət aləmindən (ilahi aləmdən) ayrılıb kəsət aləminə (çoxluq aləminə, maddi dünyaya) düşmüş sevgilisi, məşuqu (Leyli – vəhdətdən qopmuş zərrə) yenidən vəfat edib (fani olub, fənaya uğrayıb) öz ilkin məskəninə, əslinə, gəldiyi yerə qayıdıb. İndi bu ayrılığa dözə bilməyən, ayrılıq dərdlisi olan aşıq də ölürək onun vüsalına qovuşmaq istəyir.

Bir ağlar bülbüləm, əfğan etdiyim bihudə deyil,
Qəfəs içində ağlar qalmışam, gülzar istərəm.

Sufizm baxışlarına görə, ilahi aləmə məxsus ruh ona vücut sevgisi verildiyi səbəbindən Allah-təalanın məsləhət bildiyi vaxtda vəhdət aləmindən ayrılıb kəsət aləminə düşür və burada maddi bədənlə birləşir. Yəni cismani bədəndə həbs olunur, qəfəsə düşür. Müəyyən müddət həmin bədəndə qərar tutub sonra yenidən onu tərk edir, sanki qəfəsdən azad olunur.

Əgər ayrılıq gecəsi əcəl arzulasam, təəccüb etməyin,
Neyləyim qənim çoxdur,
Onu dəf etməyə qəmxar (qəm yoldaşı, həmdəm) istərəm.

Sufizm baxışlarına görə vəhdətdən ayrılmış zərrə (burada ruh) “*şəbi-hicran*” zavalına uğrayır, yəni “*şəbi-hicran*” dünyasına düşür, bu dünya isə bütünlüklə qəm, kədər, əzab dünyasıdır. Ondan qurtuluşun yolu cismani ölümdür. Öldükdən sonra ruh yenidən həmin aləmə, xoşbəxtlik və əbədiyyət aləminə (“*aləmi-bəqa*”ya) qayıdır.

Dildar əbədiyyət məclisində olduğuna görə mən də bu fəna deyində (müvəqqəti olan kilsədə, şərəbxanədə) durmaq istəmirəm, dildarın vüsal məclisini istəyirəm. Burada yer üzünü kilsəyə, şərəbxanaya bənzədilir.

Bu cür sadə izahat həm poemanın ideyasını, şairin əsərdə tələq etmək istədiyi mətləbi, aşıqın özünə ölüm arzularının səbəbini, həm də təriqət görüşlərindəki ilahi eşqin mahiyyətini anlamağa kömək edir.

Poemanın sonunda da şair bu əsərdə “vəhdət rəmzləri” (“rümuzi-vəhdət”) ilə danışdığını bir daha nəzərə çatdıraraq deyir:

İzharə gəlib rümuzü-vəhdət,
Vəhdətdə tamam olub hekayət.
Tarixinə oldular müvafiq,
Bir olmaq ilə iki aşıq.

“Bir olmaq ilə iki aşiq” – misrasında sənətkar həm də əbcəd hesabı ilə poemanın yazıldığı tarixi verir. Yəni əsərin yazıldığı tarixi göstərəkən də onu təriqət rəmzlərinin diktəsinə uyğunlaşdırır. Bu tarix 943-cü hicr ilinə (miladi ilə 1537-ci ilə) bərabərdir.

Ona görə də təriqət ideyalarını nəzərə almadan “Leyli və Məcnun” əsərinin mövzu, məzmun, ideya və obrazlar aləmini obyektiv, dürüst şəkildə başa düşmək və tədris etmək mümkün deyil.

Nəticə

Nəticə etibarını ilə deyə bilərik ki, biz ali və orta məktəblərdə sonrakı dövr sənətkarlarımızın yaradıcılığına nisbətən orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış şairlərimizin yaradıcılıq nümunələrini tədris edərkən daha çox çətinlik və problemlərlə üzləşirik. Həmin problemlərə diqqət yetirmədən orta əsr klassiklərimizin əsərlərini şagird və tələbələrə lazımı səviyyədə mənimsətmək, anlatmaq mümkün deyil. Bu problemlər isə həm əsərlərin ideya-məzmun, həm də forma, dil-üslub cəhətlərinə aiddir. Orta əsr klassiklərimizin əsərlərində ciddi şəkildə özünü büruzə verən təriqət motivləri də deyilən problemlər sırasındadır. Bəlli olduğu kimi, M. Füzuli də təriqət şairi kimi tanınır. Onun əsərlərini tədris edərkən müəllim mütləq bu faktoru nəzərə almalı, obyektiv nəticələr əldə etmək üçün şairin tədris olunan yaradıcılıq örnəklərinə sufizm ideyaları prizmasından yanaşmalıdır.

Onu da əlavə edək ki, təriqət motivləri sənətkarın əsərlərinin həm ideya-məzmun çalarlarında, həm obrazlar aləminin səciyyəsinə, həm də dilindəki müəyyən rəmzi anlayış və ifadələrdə özünü göstərir. Əsərlərin tədrisi zamanı bu məziyyətləri nəzərə alıb onları şagird və tələbələrə öyrətdikdə onlar M. Füzulinin yaradıcılıq örnəklərini mənə-məzmun baxımından daha yaxşı mənimsəməklə yanaşı, onun yaradıcılıq əzəmətini, əsərlərindəki çoxqatlılığı, çoxmənənliliği rəmzi anlayışlardan, təriqətlə əlaqəli məcazlar sistemindən necə ustalıqla istifadə etdiyini də dərk edirlər. Bu məziyyət, heç şübhəsiz ki, orta əsr klassiklərimizin qüdrətini obyektiv şəkildə anlatmaq üçün tədrisdə vacib şərtlərdən biridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (1960). Üç cildə, I c. Bakı, Azərb. SSR EA nəşri. 589 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (2007). Altı cildə, III c. Bakı, Elm. 736 s.
3. Babayev Y. (2011). Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı, Elm və təhsil. 128 s.
4. Babayev Y. (2018). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII – XVIII əsrlər). Bakı, Elm və təhsil. 758 s.
5. Banarlı N. S. (1998). Resimli Türk edebiyatı tarihi, I c. İstanbul. 1228 s.
6. Bertels Ye. E. (1965). Sufizm i sufiyskaya literatura. Izbrannyye trudy. Moskva, Nauka. 524 s.
7. Bünyadov Z. (1997). Dinlər, təriqətlər, məzhəblər (arayıq kitabı). Bakı, Azərənşr. 1081 s.
8. Məhəmməd Füzuli. (2005). Əsərləri. Altı cildə (tərtib edən: Araslı H.). Bakı, Şərq-Qərb. 400 s.
9. Məhəmməd Füzuli. (1991). Leyli və Məcnun (tərtib edən və nəsrə çevirən: Əliyev S.). Bakı, Maarif. 336 s.
10. Göyüşov N. (2001). Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri. Bakı, Tural-Ə. 240 s.
11. Idris Shakh. (1994). Sufizm. Moskva, Klyshnikov. 446 s.
12. Kulizade Z. A. (1970). Khurufizm i yego predstaviteli v Azerbaydzhane. Baku, Elm. 264 s.
13. Qurani-Kərim (1991). (Ərəbcədən tərcümə edənlər: Bünyadov Z., Məmmədəliyev V.). Bakı, Azərənşr. 714 s.
14. Quliyeva M. (1991). Klassik şərq poetikası. Bakı, Yazıçı. 128 s.
15. Səfərli Ə., Yusifli X. (2008). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər). Bakı, Ozan. 698 s.